

⁵⁰ Ланге Н.Н. В чём должна состоять реформа нашей школы // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Одесса, 1906. – Т. XV. – С. 5–23.

⁵¹ Протоколы заседаний Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те (169 заседание 27 мая 1902 г.) // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Т. XII. – С. 41.

⁵² Труды XIII съезда в Екатеринославе в 1905 г. – Москва, 1907. – Т. 1. – 434 с.; 1908. – Т. 2. – 806 с.

⁵³ Протоколы заседаний Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те (219 заседание 29 марта 1908 г.) // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Т. XVI. – С. 36.

⁵⁴ Труды московского предварительного комитета XV археологического съезда в Новгороде 1911 г. – Москва, 1911. – 258 с.

⁵⁵ Отчёт о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те за 1908/1909 год // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. – Т. XVI. – С. 2–6.

⁵⁶ Отчёт о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те за 1915 год // Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского ун-та за 1915 год. – Одесса, 1916. – С. 368.

⁵⁷ Устав Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1915. – С. 2.

⁵⁸ Отчёт о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те за 1915 год. // Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского ун-та за 1915 год. – С. 368, 370.

⁵⁹ Там же. – С. 369.

⁶⁰ Історія Одеського університету за 100 років. – С. 333.

⁶¹ Там само. – С. 332.

⁶² Историко-филологическое общество // Народное просвещение. – 1922. – № 6/10. – С. 71.

⁶³ Там же.

⁶⁴ Державний архів Одеської області. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2853. – Арк. 1–2.

This article treats of the background to and establishment of Odesa historical and philological society under Novorosiya University as well as main stages of the former's development. The society statutes are examined and principal ways and trends of its research and educational activities are considered likewise.

М.А.Ковальчук*

ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ ПРОТИ БІЛОГВАРДІЙЦІВ НА КИЇВЩИНІ (ВЕРЕСЕНЬ 1919 – СІЧЕНЬ 1920 рр.)

На підставі невідомих архівних документів і спогадів сучасників досліджено розгортання повстансько-партизанського руху на Київщині проти білогвардійських військ генерала А.Денікіна в 1919–1920 рр., відтворено перебіг бойової діяльності повстанських загонів та визначено їх політичну спрямованість.

Історія повстанського руху в Україні доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. й дотепер рясніє численними «білими плямами». Незважаючи на клопітку працю істориків упродовж останніх десятиріч, чимало аспектів цієї теми й дотепер залишаються маловивченими. Здебільшого, увагу дослідників привертає антибільшовицька складова повстанського руху, що часто призводить до

* Ковальчук Михайло Анатолійович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

нерозробленості інших, не менш важливих сюжетів з історії українського повстанства. Зокрема, недостатньо вивченою в історіографії залишається повстанська боротьба в Україні проти російських білогвардійських військ у 1919–1920 рр. За радянських часів ця тема була відверто кон'юктурною, що зовсім не сприяло її науковому вивченню¹. Однак і сьогодні відсутні цілісні й узагальнюючі дослідження з цієї теми. Порівняно відомими є сюжети, пов'язані з боротьбою проти денікінців у Південній Україні (діяльність повстанської армії Н.Махна, Висунської і Баштанської республік), але повстансько-партизанський рух проти білих в інших регіонах країни практично не знайшов відображення в історичній літературі. Так, невивченою сторінкою в історії національно-визвольних змагань залишається боротьба проти білогвардійців на Київщині, що вважалася в 1919–1920 рр. одним із найбільших регіонів українського повстанства. Досі ця тема не знайшла висвітлення в історичних працях – незважаючи на те, що регіональний вимір історії українського повстанства потребує особливо ретельного й об'єктивного вивчення. Тож, спираючись на архівні документи й спогади сучасників, ми спробували дослідити повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Київщині в 1919–1920 рр.

Улітку 1919 р. війська генерала А.Денікіна розгорнули загальний наступ проти більшовиків на півдні Росії та в Україні. Переслідуючи відступаючі з'єднання червоної 14-ї армії, білогвардійці у середині серпня переправилися на правий берег Дніпра у районі Катеринослава й Олександрівська². Спочатку денікінське командування не планувало операцій на Правобережжі, але стрімкий відступ більшовиків заохочував білих до продовження наступу. Легкість, з якою білогвардійські десанти наприкінці серпня 1919 р. захопили Херсон, Миколаїв та Одесу, засвідчила військову слабкість більшовиків у цьому регіоні. Відтак у ставці денікінських Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР) було вирішено продовжувати операції на терені Київщини до остаточного її зайняття³. Не останню роль у цьому відіграв ентузіазм, з яким населення наддніпрянських міст зустрічало білогвардійців. «Я ніколи не забуду в'їзду свого до Катеринослава, – згадував командир 3-го Кубанського кінного корпусу генерал А.Шкуро. – Люди стояли навколішки і співали «Христос воскрес», плакали й благословляли нас. Не лише козаки, але і їхні коні були буквально засипані квітами. Духівництво в парадному вбранні служило повсюди молебні. Робітники ухвалили працювати на Добрармію в міру своїх сил... Маса жителів вступала добровольцями у війська. Підйом був колосальним»⁴. Подібні картини спостерігалися і при вступі білих до інших міст Наддніпрянщини. Білогвардійське командування розраховувало отримати на Правобережній Україні значні людські поповнення, у край необхідні для виснажених безперервними боями військ, що вели наступ проти більшовиків у Центральній Росії.

Протягом короткого часу білим удалося без особливих зусиль зайняти майже всю Херсонщину. Однак просунутися вглиб Правобережжя перешкоджали українські війська. Армія УНР та Українська галицька армія у серпні 1919 р. визволили від більшовиків Поділля, а також більшу частину Волині і Київщини. Невизначені відносини між УНР та ЗСПР поступово переростали у взаємне протистояння. 31 серпня білогвардійці захопили Київ, витіснивши з міста українські війська. Після цього останні відтягнулися на захід, а білі до середини вересня 1919 р. зайняли переважну частину Київщини, яка на тривалий час потрапила під владу денікінської адміністрації.

На цей час Київщина вважалася одним із найбільших осередків повстанського руху в Україні. Незважаючи на всі зусилля, більшовикам не вдалося придушити полум'я повстанства у цьому районі – добре організовані й озброєні селянські загони були недосяжними у лісових нетрях Південної Київщини. «Розбиті банди розсіюються по лісах і болотах, інколи навіть збираються в особливих місцях, зручних для укріплення і перетворюють їх на справжні фортеці, звідки час

від часу влаштовують вилазки на ближчі населені пункти. Таким місцем є, наприклад, Холодний Яр, збудований у часи Запорізької Січі. Він простягається на 30 верст у довжину і 15 у ширину, його перетворено на справжню фортецю, для взяття якої потрібні значні сили Червоної армії», – змушений був констатувати один із більшовицьких командирів⁵. Із приходом білих значна частина партизанів повернулася до рідних осель. Зі свого боку білогвардійці намагалися використати найбільш стійкий і бойовий елемент серед повстанців для створення партизанських частин. Так, командир 1-го Дніпровського кінно-партизанського загону С.Баранов у відозві до «громадян Росії» закликав населення повставати проти більшовиків і допомагати Добровольчій армії⁶. На початку вересня 1919 р. у Києві розпочалося формування «1-го Малоросійського добровольчого партизанського загону по боротьбі з комуністською та анархією». Командиром його було призначено полковника Клименка-Глейгеля, а його помічником став відомий на Київщині повстанський ватажок, активний борець проти червоних та ініціатор єврейських погромів – отаман І.Струк. Уже 24 вересня перший відділ цього полку виступив на протибільшовицький фронт під Києвом⁷.

Але ставлення населення Київщини до приходу російських білогвардійців було неоднозначним. Великодержавна шовіністична політика нової влади не могла знайти співчуття серед мешканців краю, де ще зберігалася пам'ять про козацьчину й національно-визвольну боротьбу XVII–XVIII ст. Недарма під час революції 1917–1918 рр. Київщина була одним із найбільших осередків українського національного руху (залишення цього регіону білогвардійцям стало серйозною помилкою уряду УНР). До того ж прихід білих на зміну червоному терору приніс безконтрольне свавілля військових частин. Із перших днів денікінської влади населення багатьох сіл і містечок Київщини стало жертвою різноманітних поборів, реквізицій і неприхованого грабунку з боку білогвардійських військ. Кількаденний єврейський погром, влаштований у Фастові 2-ою Терською козакою бригадою, вразив місцевих мешканців своєю нелюдською жорстокістю⁸. Перешкодити подібним «ексцесам» не було кому, оскільки цивільної адміністрації на місцях білогвардійці майже не мали. Унаслідок цього серед населення Київщини швидко зростали антиденікінські настрої. Більшовицький агент, що наприкінці вересня 1919 р. відвідав Київщину, повідомляв: «Настрій селянства в більшості петлюрівський, із Добрармією не миряться»⁹. Антагонізм між населенням і новою владою розпалювали більшовицькі шпигуни, а також емісари уряду УНР, що прагнули організувати збройне повстання проти білих. Малочисельні білогвардійські війська, розквартировані на Київщині, не могли запобігти розгортанню повстансько-партизанського руху. На 18 вересня 1919 р. війська Київської області ЗСПР налічували близько 7270 багнетів і 330 шабель, переважна частина з яких перебувала на фронті проти більшовиків та армії УНР¹⁰. У деяких повітових містечках формувалися офіцерські батальйони й роти, а також підрозділи державної варти. Але цих незначних сил було недостатньо навіть для підтримання правопорядку на місцях, не кажучи вже про боротьбу із повстанством.

На початку вересня 1919 р. у районі Чигирин – Звенигородка проти білогвардійців уже діяли повстанські загони силою в 500 бійців, створені старшинами армії УНР – поручником М.Палієм-Сидорянським, хорунжим Калюжним та отаманом П.Соколом¹¹. «У повіті оперують банди Калюжного та Холодноярський петлюрівський полк», – повідомляв звенигородський комендант¹². Маючи наказ командувача Київської групи армії УНР отамана Ю.Тютюнника дезорганізувати білогвардійські тили, загони М.Палія-Сидорянського й Калюжного навіть захопили на деякий час Звенигородку¹³. «Солдатам денікінської армії наказую негайно розстріляти всіх офіцерів і, передавши зброю українському трудовому селянству, відправитись на родину, – ішлося у виданому М.Палієм-Сидорянським наказі №1. – Солдат денікінської армії, пійманий зі зброєю, буде розстрілюватись.

Офіцери-добровольці! Вам несучи я гибель – і нема тієї сили, яка б спасла вас од мук і смерті»¹⁴. Наприкінці вересня проти повстанців було кинуто дві сотні партизанського дивізіону 42-го Донського козачого полку, зняті з українського фронту¹⁵. Однак знищити повстанські загони білим не вдалося, і збройні сутички в околицях Звенигородки не припинялися.

Водночас бойову діяльність проти білогвардійців розгорнули й загони радянської орієнтації. Одним із найбільш відомих повстанських ватажків на Південній Київщині був С.Коцур – колишній каторжанин, за фахом сільський учитель, а в недалекому минулому командир більшовицького Чигиринського полку¹⁶. Досить популярний у рідному Чигиринському повіті, С.Коцур швидко сформував чималий загін із невдоволених денікінським режимом селян. Уже в перших днях вересня чигиринські повстанці чинили напади на залізничні лінії й комунікації. Як відзначалося у білогвардійському зведенні, партизанам удалося навіть улаштувати катастрофу поїзда, в якому їхав командувач Добровольчої армії генерал В.Май-Маєвський¹⁷. На початку жовтня 1919 р. загін С.Коцура, скориставшись військовою слабкістю білих, захопив на короткий час Чигирин¹⁸.

На Канівщині організатором червоного повстанського загону став голова місцевої комуністичної організації С.Федоренко, який під час відступу більшовиків залишився з кількома своїми однодумцями в Таганчеській волості для підпільної діяльності. Маючи 14 кулеметів, 200 рушниць та достатню кількість боеприпасів С.Федоренко у середині вересня розпочав формування повстанського загону¹⁹, який уже невдовзі налічував кілька сотень бійців і розташовувався у районі Таганча – Поташня – Канів²⁰. У цей же час у Звенигородському повіті діяв червоний партизанський загін під командою Туза – колишнього командира більшовицького Звенигородського караульного батальйону, який кинув військову службу й повернувся на Звенигородщину²¹.

Поява на Київщині унерівських і червоних повстанських загонів привернула увагу білогвардійського командування. 2 жовтня 1919 р. командувач військ Київської області ЗСПР генерал А.Драгомиров наказав командирі 2-го армійського корпусу генералу М.Промтову «очистити від тилових банд район Козятин – Трипілля – Черкаси – Христинівка»²². Однак виконати цей наказ М.Промтов не мав змоги, адже одна частина його військ діяла проти армії УНР, а інша – на фронті проти більшовиків. Жодних резервів у розпорядженні комкора не було. За відсутності ж військової сили місцевій денікінській адміністрації залишалося лише безсило спостерігати за розгортанням у регіоні повстанського руху.

У вересні 1919 р. прапор відкритого повстання проти білогвардійського режиму підняв відомий організатор повстансько-партизанського руху на Київщині – отаман Зелений (Д.Терпило). Напередодні він визнав найвищою владою в Україні уряд УНР і деякий час спільно з українськими військами здійснював бойові операції проти більшовиків. Із приходом на Київщину білогвардійців Зелений вирушив до тимчасової столиці УНР Кам'янець-Подільського з метою одержати кошти й амуніцію для своїх партизанів. В інтерв'ю українським журналістам у середині вересня 1919 р. ватажок повстанського руху заявив, що боротиметься проти білих до остаточної перемоги, «поки сам народ не зможе утворити ту владу, яку сам схоче»²³. Повернувшись на Київщину, отаман Зелений відразу ж оголосив від імені УНР мобілізацію до лав партизанської Дніпровської дивізії²⁴. За кілька тижнів на теренах Білоцерківського, Васильківського й південної частини Київського повітів уже діяло кількатисячне повстанське з'єднання.

Очолене Зеленим повстання спершу мало успіх. На початку жовтня 1919 р. повстанці здійснили напад на Васильків, а їх роз'їзди були помічені в околицях Канева, Рокитного й Білої Церкви. 9–14 жовтня двотисячна повстанська дивізія Зеленого за підтримки гарматного вогню повела наступ на Канів, який обороняли лише 80 службовців державної варти²⁵. Повстанцям практично вдалося

зайняти місто, але в перестрілці було важко поранено отамана Зеленого, що відразу ж змусило дніпровців відступити²⁶. Коли ж наступного дня від ран він помер, на бійців отамана чекала ще одна несподіванка – під Каневом з'явилася т.зв. Полтавська повстанська бригада, що діяла під егідою українських боротьбистів. Це військове формування деякий час перебувало у складі армії УНР, але внаслідок ідеологічних розбіжностей залишило українське військо й вирушило на Полтавщину для організації там антиденікінського повстання²⁷. Оскільки повстанці Зеленого діяли під прапором УНР, полтавці роззброїли загони Дніпровської дивізії, після чого здобули штурмом Канів, переправилися на лівий берег Дніпра й продовжили далі свій шлях²⁸. Пригнічені загибеллю командира і втратою зброї, повстанці Зеленого почали розходитися по домівках, і Дніпровська дивізія розпалася. Наприкінці жовтня у районі Канева та Золотоноші ще діяли загони колишніх зеленівців, які налічували до 1000 повстанців при 5 гарматах²⁹. Поступово від Дніпровської дивізії залишилися три невеличких загони, кожен з яких налічував кілька десятків бійців. Найбільшою бойовою активністю відзначився загін отамана Дьякова (колишнього заступника Зеленого), що діяв у Германівській та Кагарлицькій волостях Васильківського повіту. Загін Й.Завязятого оперував у Черняхівській волості, а відділ Я.Удода-Самозванця – у районі Трипілля³⁰.

Незважаючи на поразку отамана Зеленого, повстансько-партизанський рух на Південній Київщині розростався. У середині жовтня 1919 р. чигиринський загін С.Коцура вчинив успішний напад на Новогеоргіївськ. Із наближенням до містечка білогвардійського охоронного підрозділу загін відступив до лісу, прихопивши як заручників міського голову, помічника коменданта і чотирьох священників³¹. Білим вдалося відбити напад загону С.Коцура на ст. Кам'янка (втрати повстанців склали близько 50 осіб убитими й 40 пораненими)³². Усього ж, за даними білогвардійської розвідки, станом на 20 жовтня 1919 р. С.Коцур мав у своєму розпорядженні до 2000 бійців при 3 гарматах; при цьому частина повстанців була вбрана у трофейні англійські однострої³³.

Регіоном підвищеної повстанської активності залишалася Звенигородщина. Найбільшими за чисельністю були загони М.Палія-Сидорянського й Калюжного, які білогвардійцям так і не вдалося знищити. «Палій у Звенигородщині оставив організаторів повстання, які будуть чекати нашого наступу і відповідного наказу про загальний рух повстань в тилу», – такий запис з'явився у щоденнику штабу армії УНР 11 жовтня 1919 р.³⁴ Наприкінці жовтня білогвардійська розвідка відзначала бойову діяльність загонів Палія (600 бійців), Калюжного (200 бійців), а також невеличких відділів отамана С.Гризла³⁵. Існували на Звенигородщині й повстанські формування пробільшовицької спрямованості – боротьбистський загін Петренка (300 осіб) і невеличкий червоний загін Афанасьєва (50 осіб)³⁶.

Білогвардійське командування було всерйоз занепокоєне масштабами повстанства на Правобережжі. Як зазначав згодом командувач Новоросійської області ЗСПР генерал Н.Шиллінг, повстанський рух на Київщині й Північній Херсонщині «створював загрозу тилу військ Київської області і швидко наближав момент цілковитого розриву залізничного зв'язку між Правобережною Україною і Північною Таврією»³⁷. Для координації боротьби проти повстанців, запілля Київської області ЗСПР наприкінці жовтня 1919 р. було розподілене на 3 тилових райони – Київський, Черкаський і Лубенський. Загальне керівництво бойовими діями на «внутрішньому фронті» Київської області ЗСПР покладалося на генерала Ф.Рерберга. Черкаський тилловий район, що охоплював Південну Київщину, підлягав командирові 2-го армійського корпусу генералові М.Промтову³⁸. Та оскільки з'єднання корпусу перебували на фронті, боротьба з повстанськими загонами, як і раніше, покладалася на місцеві охоронні відділи, офіцерські підрозділи й державну варту.

На початку листопада 1919 р. білим удалося добитися часткових успіхів у боротьбі з повстанським рухом на Київщині. Запасний офіцерський батальйон 5-ї білогвардійської дивізії, виступивши з Черкас на Чигирин, завдав поразки загону отамана С.Коцура³⁹. Водночас каральний загін черкаської офіцерської роти розбив поблизу Мошен червоний повстанський загін Рябоконя⁴⁰. Та все ж локалізувати повстансько-партизанський рух білогвардійцям не вдалося. «...У межах тилів лише однієї Київської області виявлено 28 банд, які можна оцінити у 8000 осіб, що мають у своєму розпорядженні багато зброї включно з гарматами», – доповідав начальник київського пункту розвідувального відділу штабу військ Київської області ЗСПР 11 листопада 1919 р.⁴¹

Підтримка партизанів значною частиною сільського населення Київщини надзвичайно ускладнювала боротьбу з повстанством. У середині листопада, за даними денікінської адміністрації, прихильне ставлення до Добровольчої армії спостерігалось лише у Звенигородському й Чигиринському повітах, населення ж Канівського, Таращанського та Черкаського повітів загалом співчувало повстанцям⁴². «Під впливом великої кількості петлюрівських агітаторів, що прибули до правобережної частини області впродовж останнього місяця, повстанський рух в цьому районі розростається», – доповідав командуванню генерал-квартирмейстер Київської області ЗСПР генерал А.Шуберський⁴³. Так, у Звенигородському повіті поручник Мітла закликав українців до повстання проти білогвардійців, у Мошнах на Черкащині виник петлюрівський повстанський загін в 250 осіб⁴⁴. Доповідаючи про розгортання повстанського руху, начальник розвідувального відділу штабу військ Київської області ЗСПР зазначав: «Більшовицької пропаганди однак у селах не помітно і взагалі більшовизм на селі непопулярний, але «самостійництво» ще аж ніяк не втратило своїх прихильників»⁴⁵.

Розмах повстанського руху збільшувався в міру зростання масштабів свавілля і безчинств білогвардійських частин. Розташовані під Києвом 2-га Терська пластунська бригада, Вовчанський партизанський загін, Осетинський піший батальйон та 3-й Осетинський кінний полк «успіли» нескінченними грабунками мирного населення. Білогвардійський розвідник А.Качуровський про зустріч із повстанцями у районі розквартирування осетинських частин писав: «Усі, як один, заявили мені, що проти Добрармії вони нічого не мають і навіть люблять її, але проти осетинів (чи як там вони називають чеченців) будуть боротися до останнього, бо ті немилосердно їх грабують, гвалтують жінок і забирають останній шмат хліба»⁴⁶. Неприховану ненависть серед населення своїми діями викликали й запасні гвардійські частини на Черкащині. «Поведінка чинів місцевої залого – суто бандитська: безчинства, розгул, пиятика, стрілянина й наскоки, що здійснюються чинами залого... Пиятика йде відкрито...», – повідомляли з Черкас 6 грудня 1919 р.⁴⁷ Не обійшлося й без єврейських погромів. «Єврейське населення дрібних населених містечок ... жорстоко потерпає від погромів, які найсильнішим чином перешкоджають налагодженню життя на місцях, – зазначалося у зведенні штабу військ Київської області ЗСПР від 14 листопада 1919 р. – Погром у Білій Церкві систематично продовжується п'ятий тиждень, терські козаки цілковито розграбували м.Фастів і Васильків. Із дрібніших пунктів є відомості про погром у с. Степанці, Богуслав і Миронівка»⁴⁸. Втрачаючи у грабунках і погромах боєздатність, білогвардійські частини поступово розкладалися і вже були непридатними для активних бойових дій.

Неспроможність денікінської адміністрації забезпечити правопорядок на місцях за відсутності надійної військової сили призвела наприкінці 1919 р. до цілковитої втрати контролю над ситуацією. «Залого дрібних міст надзвичайно малочисельні і небоєздатні, – вказувалося у білогвардійському інформаційному зведенні про становище на Київщині. – Державна варта малолюдна і ненадійна. Село переповнене бандитами, тероризоване і перебуває в їхніх руках»⁴⁹. У штабі військ

Київської області ЗСПР констатували, що державна варта «налаштована панічно і при зіткненнях із бандами розбігається, завжди перебільшуючи відомості про силу банд»⁵⁰.

Чисельність залог у містечках Київщини на початку грудня 1919 р. не перевищувала 100–200 багнетів, часто ця цифра була ще меншою. Так, на 17 листопада в Таращі охорону несли 26 стражників⁵¹. Усього ж станом на 4 грудня в білогвардійських охоронних ротах і запасних частинах Київського тилового району налічувалося лише 849 багнетів⁵². Було зафіксовано численні випадки, коли запасні й офіцерські підрозділи виявляли «самостійницькі» настрої (переяславська охоронна рота, залоги Сміли, Канева)⁵³. Так, із Канева співробітник денікінської адміністрації повідомляв: «Місцева охорона майже вся цілковито складалася з офіцерів петлюрівського толку і під її охороною інтелігенція й чиновники, налаштовані в душі Петлюри, почувалися чудово»⁵⁴.

У середині листопада 1919 р. у районі Холодного Яру у Чигиринському повіті виник ще один осередок повстансько-партизанського руху. Тут утворився загін В.Чучупаки, що налічував до 1000 осіб і діяв під прапором УНР. Діяльність отаманів В.Чучупаки й С.Коцура намагався координувати окружний повстанський комітет (голова Панченко, члени П.Чучупака, С.Лопата, Шевченко). На засіданні комітету, що відбулося за участю обох ватажків, було вирішено, що всі повстанські загони, які діють на Чигиринщині й визнають уряд УНР, «задля поліпшення боротьби проти московсько-монархічних окупантів і комуністичної анархії» діятимуть спільно⁵⁵. У політичному плані обидва повстанські формування підпорядковувалися повстанському, а в оперативному – спеціально створеній військовій раді у складі В.Чучупаки, С.Коцура й Шевченка. Очевидно, влада комітету не виходила за межі Чигиринського повіту, адже загін М.Палія-Сидорянського, що у середині листопада 1919 р. зайняв Ставище й Тетіїв, не мав зв'язку із Холодним Яром⁵⁶. Утім, у розпорядженні холодноярського повстанському перебували досить значні сили. Білогвардійське розвідувальне зведення від 26 листопада констатувало концентрацію «банди петлюрівської орієнтації» у районі Жаботин – Медведівка – Холодний Яр, що на Чигиринщині й півночі Черкащини. Як відзначав автор зведення, повстанські загони С.Коцура, В.Чучупаки, О.П'ятенка, Рябокона та Коваленка об'єдналися для спільної боротьби проти білих⁵⁷. До Холодного Яру поступово прибували й невеличкі відділи вояків розбитої білогвардійцями на Поділлі армії УНР. За підрахунками розвідки білих, ці об'єднані сили налічували не менше 5000 осіб при значній кількості кулеметів і 6–8 гармат⁵⁸.

Для ліквідації зосереджених у районі Холодного Яру повстанських загонів командування Київської області ЗСПР виділило 15-й Терський пластунський батальйон, який було підпорядковано командирі 2-го корпусу генералу М.Промтову⁵⁹. Тим часом, 30 листопада холодноярський повстанком видав наказ, яким повідомив населення про взяття влади у Чигиринському повіті до своїх рук; скасовувалися всі накази й розпорядження денікінської адміністрації, натомість відновлювалися закони і накази Директорії УНР⁶⁰. У районі Жаботин – Медведівка повстанком оголосив мобілізацію. При штабі холодноярських повстанців перебував Коленко, емісар Центрального українського повстанського комітету при уряді УНР.

Загін отамана В.Чучупаки, що отримав назву полку гайдамаків Холодного Яру, зосереджувався у районі Черкаси – Бобринська – Фундукліївка – Новогеорґіївськ. За даними білогвардійської розвідки, у лавах цього формування налічувалося близько 6000 осіб, що мали на озброєнні 9 гармат (щоправда, боєприпасів до них майже не було). При цьому в постійній бойовій готовності перебували 3000 бійців, а інші мали залишити свої домівки за першим же наказом отамана⁶¹. На цей час між В.Чучупакою й С.Коцуром виникли значні розбіжності. «Чучупака – ідейний самостійник, спирається на сільську інтелігенцію і селянство; суворо переслідує у себе грабунки і намагається створити дисципліновану армію. Коцур

же зі своїми бандами головним чином грабував», – зазначалося у білогвардійському зведенні⁶². Військовий штаб В.Чучупаки дислокувався у Мотронинському жіночому монастирі в лісі поблизу Жаботина («У монастирі перебувають до 600 чоловік, з яких озброєних половина. ... Караули вдень виставляються лише біля брами, уночі ж виставляється дозор. ... Розвідку ведуть похилого віку селяни, що їдуть торгувати у Черкаси. ... Інші повстанці в кількості 600 чоловік знаходяться у селах, які прилягають до монастиря, під виглядом місцевої самоохорони»⁶³). В іншому білогвардійському донесенні йшлося: «Організація зв'язку: при штабі є команда зв'язку в 25 вершників, 5 возів ... на даний час встановлено телефонну лінію з штабу з Чигирини в Медведівку. Крім того, є 4 польових телефони і 5 котушок дроту. Охорона: Мотронинський монастир, в якому розташований штаб, охороняється стежами біля брами, уночі, крім того, довколишня місцевість під спостереженням дозорів. ... При штабі організовано мобілізаційний комітет, що працює досить енергійно. ... Розвідка у штабі поставлена зразково: в усіх довколишніх селах, навіть на значній відстані від штабу, у Чучупаки є свої вірні люди, що здійснюють розвідку на місцях; ці відомості збираються в них і доставляються у штаб селянами, що проїждять через ці села. Крім цього, Чучупакові доставляють відомості черниці Мотронинського монастиря»⁶⁴. При першій же нагоді отаман В.Чучупака готувався повести наступ на Чигирин і Черкаси.

На початку грудня 1919 р. загін С.Коцура перервав залізничне сполучення між Кам'янкою, Бобринською та Фундукліівкою. Відрізані від зв'язку з Черкасами 40 стражників на ст. Бобринська опинилися у надзвичайно скрутному становищі, але на допомогу їм прийшов 15-й Терський пластунський батальйон. Увесь день 6 грудня і всю наступну ніч терці вели бій із повстанцями поблизу Фундукліївки⁶⁵. І хоча повстанці врешті-решт відступили, 7 грудня генерал Ф.Рерберг попросив командувача військ Київської області ЗСПР терміново вислати на ст. Кам'янка запасний гвардійський батальйон із Кременчука, щоб підтримати операції проти загону С.Коцура⁶⁶. Білогвардійське командування також зважало на загрозу захоплення повстанцями Чигирини, де перебував лише запасний батальйон 15-ї піхотної дивізії⁶⁷.

У цей час на Черкащині відновив свою діяльність червоний повстанський загін Рябокonia, чисельність якого завдяки мобілізації зросла до 1000 бійців. Розташувавшись у Мошнах, Рябокonia також збирався захопити Черкаси. До наступу на місто готувався і червоний загін Вишкварки (2000–3000 осіб), що діяв у районі Мошни – Мліїв⁶⁸. Білогвардійська залога Черкас налічувала 600 багнетів та 130 шабель при 22 кулеметах і 8 гарматах (76-й Кубанський, 78-й Навагінський піші полки, сотня 2-го Лабінського козачого полку, ескадрон зведеного полку Кавказької кінної дивізії, 5-та інженерна рота, офіцерська рота)⁶⁹. Крім того, у Каневі, Богуславі, Звенигородці, Корсуні, Шполі перебували офіцерські роти, у кожній з яких налічувалося у середньому до 50 осіб.

На Канівщині червоні загони С.Федоренка й Туза об'єдналися для спільного наступу на Корсунь⁷⁰. «Неодноразово розбитий більшовик Туз набирає знову значні озброєні великої рухливості банди завдяки наявності кінноти, – відзначалося у білогвардійському донесенні від 4 грудня. – Присутність банд шкідливо відбивається на перебігові мобілізації, яка проходить відносно успішно. ... Настрій мирного сільського населення, робітників – пригнічений, необхідні рішучі заходи»⁷¹. На початку грудня 1919 р. загін С.Федоренка налічував близько 500 бійців, активно поповнюючись за рахунок усіх тих, хто ухилився від оголошеної білогвардійцями мобілізації. У зайнятій повстанцями Таганчі діяли виконком та військово-революційний трибунал⁷². Та незважаючи на радянські гасла, до більшовиків у загоні Туза ставилися не надто прихильно. Так, за нез'ясованих обставин повстанці застрелили члена звенигородського ревкому І.Гулькіна, що супроводжував загін⁷³. Білогвардійські зведення також відзначали політичну хиткість

цього угруповання: «Туз – колишній більшовицький комісар, що впродовж останнього часу приєднався до самостійницького руху, але так само легко може від нього і відійти»⁷⁴.

Під натиском канівського експедиційного загону загін С.Федоренка був змушений відступити з Канівщини на Черкащину, а відділ Туза повернувся до Звенигородського повіту⁷⁵. До району Корсунь – Городище передислокувався загін М.Палія-Сидорянського⁷⁶.

У Васильківському повіті «отаман фронту київського напрямку» Дьяків оголосив мобілізацію до лав повстанської 1-ї Київської радянської дивізії, після чого чисельність його загону швидко зросла до 1000 осіб⁷⁷. «Дьяків веде сильну агітацію проти Добрармії і за Петлюру; уже неодноразово здійснював мобілізації, при цьому не зупиняючись перед найжорсткішими заходами до шмагання і розстрілу включно, – ішлося у розвідувальному донесенні штабу білогвардійських військ Київської області на початку грудня. – Його банди грабували населення і впродовж останніх двох – трьох тижнів не пропускали з Києва возів із продовольством. ... Серед його бандитів є чимало кінних, на гарних конях. Цими днями Дьяков видав наказ про мобілізацію Вінцентівської і Бакумівської волостей»⁷⁸. 7 грудня генерал-квартирмейстер військ Київської області ЗСПР А.Шуберський повідомляв командирів 2-го армійського корпусу генералу М.Промтову, що в районі на схід від Василькова, у с.Янковичі, Мархелівка, Ходосівка, Ярославичі, Кривичі формуються повстанські загони отамана Дьякова. «Генерал Бредов не має сил ліквідувати ці банди, – зазначив А.Шуберський. – Прошу повідомити, що ви можете виділити з частин вашого корпусу для боротьби, оскільки названі села входять [до] вашого району»⁷⁹. Та М.Промтов лише послався на неможливість зняти частини з фронту, принагідно поскаржившись на відсутність резервів⁸⁰. Розміщений у Білій Церкві запасний батальйон 4-ї стрілецької дивізії також не надавався для бойових дій проти повстанців.

На початку грудня 1919 р. білогвардійському командуванню забракло військових сил для боротьби з повстанським рухом на Південній Київщині. У цей час 12-та більшовицька армія контратакувала білих на Правобережжі, скувавши війська Київської області ЗСПР. Спроби зупинити червоних виявилися невдалими, і поступово білогвардійські частини на фронті Козятин – Фастів – Київ – Мена перейшли до оборони⁸¹. Та ледь військова слабкість білих стала очевидною, кількість повстанських загонів на Київщині почала стрімко збільшуватися. Повстанці чинили напади на залізничні транспорти, обози білогвардійських частин, псували телеграфний зв'язок. «При появі значних загонів Добрармії загони розсипаються по своїх домівках і майже невловимі», – вказував начальник розвідувального відділу штабу військ Київської області ЗСПР⁸². На початку грудня більшовицький об'єднаний штаб повстанських загонів України навіть видав було відозву до мешканців Київщини із закликом підніматися на повстання проти білогвардійців⁸³.

7 грудня виконувачем обов'язків начальника тилу військ Київської області ЗСПР було призначено генерала Г.Розаліона-Сошальського⁸⁴. Уже 9 грудня він направив головнокомандувачеві ЗСПР генералові А.Денікіну доповідь, у якій окреслив безрадісні перспективи боротьби із повстанським рухом: «Для підтримання ладу [в] тиловому районі Правобережної Малоросії і боротьби з бандами необхідна реальна сила. Фронт жодного вояка для цієї мети дати не може. Наявні на місцях охоронні роти малонадійні, деякі заражені самостійністю і потребують негайного переформування. Запасні батальйони [в] даний час перебувають у найближчій смузі до фронту для забезпечення своєчасного надходження поповнення й охорони найближчого тилу військ на фронті. Бандитизм [у] правобережному районі розвивається: банди загрожують Черкасам, з'явилися банди поблизу Кам'янки, виникла загроза Бобринському вузлу, банди біля Шполи, Василькова, навіть поблизу Києва в Ярославичі (10 верст на схід від Боярки). Крім того, [у]

районі Мошни, що на північ від Білозір'я, формуються два радянські полки. Біля Холодного Яру банди силою до десяти тисяч Чучупаки, Коцури, Туза»⁸⁵. Боротьбу із повстанськими загонами Г.Розаліон-Сошальський збирався вести силою чотирьох летючих загонів, на формування яких він просив виділити 2400 рушниць та 240 кулеметів. Поки ж ці загони перебували у стадії формування, генерал прохав направити на боротьбу з повстанцями Київщини хоча б один піший батальйон та кінний полк⁸⁶. Зрозуміло, що за цілковитої відсутності резервів, та ще й у час максимальної напруги на фронті, задовольнити це прохання А.Денікін не мав змоги. Навіть відтягнення на боротьбу із повстанцями наявних у запіллі військових частин сприймалося багатьма військовиками як недозволена розкіш. «Незважаючи на просування червоних, значні сили Добармії змушені займатися боротьбою зі старими і новоствореними «бандами»...», – констатував у черговій доповіді начальник розвідувального відділу штабу військ Київської області ЗСПР⁸⁷.

Білогвардійське командування побоювалося також, що розбита у листопадових боях армія УНР спробує прорватися через Київщину на Лівобережну Україну, щоб там підняти повстання⁸⁸. У доповіді начальника розвідувального відділу штабу Київської області ЗСПР вказувалося, що українські частини «вірогідно до Полтави не дійдуть, оскільки відомості, що є в них про повстанський рух у районі Полтави, надзвичайно застарілі, можливо, що ці банди, проходячи через найбільш охоплений повстанським рухом район, тобто Черкаський та Чигиринський повіти, там залишаться»⁸⁹. Це, на думку автора доповіді, було вкрай небажаним, оскільки «з огляду на наявність у цих бандах значної кількості старшин, тобто петлюрівських офіцерів, ці українські банди при своєму з'єднанні з бандами Черкаського і Чигиринського повітів можуть надати їм суттєву підтримку як у сенсі організації банд, так і в їх посиленні»⁹⁰. Водночас білогвардійське командування припускало, що війська УНР збираються підняти повстання у районі Білої Церкви, щоб таким чином спробувати захопити Київ⁹¹. Відтак для операцій проти армії УНР у Черкасах зосереджувався 76-й Кубанський полк 19-ї дивізії (замість відправки до Києва, який саме штурмували більшовицькі війська)⁹². Насправді ж знекровлена боями та епідемією тифу армія УНР поволі рухалася з Південної Волині на захід Київщини. Командарм М.Омелянович-Павленко не планував активних операцій проти білих, а прагнув лише відірватися від противника і виграти час для відновлення боєздатності частин.

На початку грудня 1919 р. до Холодного Яру з Північної Херсонщини прибув повстанський відділ отамана А.Гулого-Гуленка (500 шабель), який отримав від головного отамана УНР С.Петлюри мандат на керівництво повстанськими загонами Херсонщини, Катеринославщини й Південної Київщини⁹³. Прибуття до Холодноярської республіки представника уряду УНР пожвавило бойову діяльність повстанців, але водночас і посилювало ідеологічні конфлікти в їх середовищі. Коли в середині грудня тритисячні загони С.Коцура й В.Чучупаки захопили Чигирин, між обома ватажками повстанського руху відразу ж спалахнула жорстка суперечка. С.Коцур призначив комендантом міста старшину зі свого загону, але В.Чучупака скасував це розпорядження, призначивши натомість свою людину. Кількох бійців із загону С.Коцура було розстріляно за звинуваченням у бандитизмі, після чого відносини між отаманами остаточно зіпсувалися⁹⁴. Невдовзі білогвардійці швидкою контратакою повернули Чигирин. Загін С.Коцура відступив на Фундукліївку, однак частину його бійців дорогою роззброїли місцеві селяни, обурені грабунками й безчинствами повстанців. Інша частина загону приєдналася до відділу А.Гулого-Гуленка (який ставився до С.Коцура негативно, вважаючи його пособником більшовиків)⁹⁵. Після цього загін А.Гулого-Гуленка вийшов на узбережжя Дніпра і розпочав приготування до наступу на Черкаси. Як повідомляла білогвардійська розвідка, одночасно наступ на Черкаси з району Мошни мав повести загін Рябоконя, а загін В.Чучупаки готувався напасти на ст. Бобринська⁹⁶.

На середину грудня 1919 р. Київщина залишалася регіоном із найбільш організованим на Правобережжі самостійницьким повстанським рухом. При цьому, як відзначалося у білогвардійських зведеннях, саме район Холодного Яру (Мошни – Корсунь – Бобринська – Фундукліївка – Чигирин) був «найбільш загрозливим» у плані повстанської активності⁹⁷. Начальник тилу військ Київської області ЗСПР генерал Г.Розаліон-Сошальський наполегливо вимагав від командування направити армійські частини для боротьби з повстанським рухом у Черкаському й Чигиринському повітах. 15 грудня командувач військ Київської області ЗСПР генерал А.Драгомиров віддав розпорядження про передачу 3-го Осетинського кінного полку й Осетинського пішого батальйону зі складу 2-го корпусу в розпорядження начальника тилу військ області⁹⁸. Наступного дня Г.Розаліон-Сошальський уже прохав командира 7-ї пішої дивізії генерала Н.Бредова направити ці частини на ст. Корсунь⁹⁹. На ст. Цвіткове зосереджувався зведений ударний батальйон, що призначався для боротьби з повстанцями у районі Корсунь – Бобринська – Новомиргород – Звенигородка і був сформований із колишніх охоронних офіцерських рот і комендантських команд повітів Лівобережної України¹⁰⁰. У розпорядження начальника тилу військ Київської області ЗСПР передавалися також розквартировані у районі Черкас гвардійські запасні батальйони. Крім того, Г.Розаліон-Сошальський розраховував, що після придушення махновського повстанського руху на Катеринославщині з'єднання 3-го армійського корпусу генерала Я.Слацова також будуть перекинуті для операцій у Черкаському й Чигиринському повітах¹⁰¹.

Однак планам білогвардійського командування не судилося збутися. Саме у цей час 12-та більшовицька армія розгорнула наступ на Київ, а 16 грудня білогвардійці здали червоним столицю України¹⁰². Війська Київської області ЗСПР було терміново підпорядковано командувачу військ Новоросійської області генералу Н.Шиллінгу, який отримав від А.Денікіна наказ утримувати передусім Південну Україну. На Київщині білогвардійські війська мали обороняти переправи біля Кременчука і Черкас, міцно втримуючи лінію Черкаси – Бобринська – Цвіткове й христинівський залізничний вузол¹⁰³. Частини 5-ї пішої дивізії зосереджувалися для охорони залізниці, 2-й Лабинський і 2-й Таманський козаці полки перекидалися на Катеринославщину для боротьби з махновцями, а 4-та стрілецька дивізія виводилася в резерв на ст. Знам'янка¹⁰⁴. «У зв'язку з безперервними грабунками і реквізиціями відступаючих військових частин ставлення селян до Добармії різко негативне. У багатьох місцях селяни організуються для нападу на обози військових частин», – повідомляв співробітник денікінської адміністрації на Київщині¹⁰⁵. 17 грудня генерал Н.Шиллінг доповідав командуванню: «Усі тили Київської групи до лінії Катеринослав – Олександрівськ включно тепер переповнені бандами, що загрожує перейти у стан суцільного повстання. Залізниці, з огляду на відсутність пального та діяльність банд, під загрозою повної зупинки»¹⁰⁶. 18 грудня в розпорядження начальника тилу Київської області ЗСПР було надано 3 бронепотяги («Москвич», «Русский», «Донец»), призначені для операцій проти повстанців на відтинках Фастів – Цвіткове – Христинівка – Знам'янка¹⁰⁷.

В умовах загального відступу білогвардійці були вже не у змозі ліквідувати повстанський рух на Київщині. «Денікінці не зуміли здобути околиць Холодного Яру і знищити в них збройних сил, які під час відвороту «білої» армії форсували залізницю Бобринська – Знам'янка, часто захоплювали потяги з бойовими припасами і нагабованим майном, хоч на цей відтинок стягнуто поважну кількість бронепотягів, які цілими днями без толку обстрілювали з дальнобійних гармат холодноярські ліси і жорстоко розправлялися з дальшими селами», – згадував сучасник¹⁰⁸. У білогвардійському розвідувальному зведенні від 18 грудня 1919 р. чисельність загонів В.Чучупаки, зосереджених у районі Черкаси – Бобрин-

ська – Фундукліївка – Новогеоргіївськ, визначалася в 6000 осіб, причому озброєних було не менше половини¹⁰⁹. «При повному зосередженні у Коцури можна вважати до 1500 чоловік, Чучупаки – до 1200 озброєних і 2–3 тис. неозброєних», – стверджувала розвідка білих¹¹⁰. 23–24 грудня в районі Черкас загін В.Чучупаки (1000 осіб), здійснюючи мобілізацію, витримав бій із білими. 27 грудня білогвардійська розвідка відзначала скупчення близько 1500 холодноярських повстанців у районі Чигирин. Загін С.Коцура, що налічував лише 400 бійців, розташовувався в Новогеоргіївську¹¹¹. Двотисячний повстанський загін було помічено у районі ст. Бобринська–Фундукліївка, значні сили повстанців діяли також у районі Таганча – Городище – Мошни¹¹². Поблизу Корсуня виник партизанський загін колишнього прапорщика Гаркуші, який 22 грудня вчинив напад на Нарбутівський цукровий завод. У Васильківському повіті білогвардійцям вдалося розбити повстанський загін отамана Дьякова і навіть захопити його командира, якого було страчено. Уцілілі бійці загону Дьякова приєдналися до відділу отамана Й.Завзятого¹¹³. До боїв із повстанцями додавалися ще й сутички з армією УНР у південно-західному районі Київщини. 26 грудня білогвардійська кіннота розгромила поблизу містечка Животова 3-тю дивізію армії УНР, але вже 28 грудня під Жашковом українські частини завдали противникові значних втрат¹¹⁴.

Безумовно, діяльність повстансько-партизанських загонів сповільнювала евакуацію білогвардійцями залізничних ліній Біла Церква – Цвіткове – Бобринська. Унаслідок псування повстанцями залізниці зазнали катастрофи ешелони штабів Зведеної гвардійської пішої дивізії, 15-ї пішої дивізії, 2-го армійського корпусу. Міст біля ст. Таганча було висаджено в повітря саме перед проходженням ешелону штабу військ Київської області ЗСПР¹¹⁵. Відступ білогвардійських частин похідним порядком надзвичайно ускладнювався внаслідок постійних сутичок із повстанцями¹¹⁶. Денікінська адміністрація на місцях припинила своє існування, а її вцілілі співробітники прагнули лише евакуюватися разом із військами. До речі, разом із білогвардійськими частинами відступав на південь і партизанський загін отамана І.Струка, який не кинув своїх покровителів у час скрути¹¹⁷.

Наприкінці грудня 1919 р. остаточно дезорганізовані війська Київської області ЗСПР під натиском 12-ї більшовицької армії відтягнулися до району Черкаси – Цвіткове – Тальне – Умань¹¹⁸. 26 грудня червоні вибили білогвардійців із Кременчука, а 31 грудня за допомогою холодноярських повстанців захопили Черкаси¹¹⁹. Рештки військ Київської області ЗСПР відступили на Єлисаветград – Ольвіопіль, що дало змогу армії УНР безперешкодно зайняти район Умані. До початку січня 1920 р. переважну частину теренів Київщини знову зайняли російські більшовицькі війська. Холодноярська повстанська організація деякий час уникала прямої конфронтації з червоними, прагнучи виграти час для організаційної розбудови власних сил. Як писав 27 січня 1920 р. командувач армії УНР генерал М.Омелянович-Павленко своєму заступникові отаманові Ю.Тютюннику, заго-ни А.Гулого-Гуленка, С.Коцура, В.Чучупаки «визнали принцип радянства, завдяки чому мають спокійне відношення з більшовиками, зможуть даліше провадити організаційну справу»¹²⁰. Та якщо окремі повстанські отамани (С.Коцур) не побажали поривати з радянською орієнтацією, то основні сили Холодноярської республіки вже невдовзі розгорнули бойові дії проти червоних під прапором УНР. В історії повстансько-партизанського руху на Київщині розпочиналася нова сторінка...

Таким чином, наприкінці 1919 р. повстансько-партизанський рух на Київщині став головним чинником дестабілізації денікінської влади в регіоні. Узятися за зброю селянина здебільшого змушували безчинства і свавілля білогвардійських частин, що досягли масового характеру. У політичному плані серед повстанців домінували самостійницькі (уенерівські) настрої. Повстанський рух, що здійснювався під прапором УНР, виявився найбільш масштабним і організо-

ваним. Слід відзначити, що незважаючи на певні симпатії до гасел радянської влади, прибічників комуністичної доктрини у повстанському середовищі було обмаль. Протягом кількох місяців партизанські загони цілковито дезорганізували ворожі комунікації у безпосередньому запитлі військ Київської області ЗСПР й знищили місцеву адміністрацію. Утім, поразка УНР у війні з А.Денікіним не дала змоги українському уряду скористатися наслідками повстанської активності. Зробити це вдалося більшовикам – адже саме діяльність повстансько-партизанських загонів у білогвардійських тилах на Київщині значною мірою й забезпечила успіх наступальних операцій Червоної армії на Правобережній Україні наприкінці 1919 р.

¹ Надмірно тенденційні й узагальнені праці радянських дослідників фактично не розкривають теми і мають надзвичайно низьку наукову вартість. Див., наприклад: *Кин Д.* Повстанческое движение против деникинщины на Украине // *Летопись революции.* – 1926. – №3/4 (18/19) – С.70–90; *Мищенко С.* Борьба трудящих Украины против білогвардійської армії Денікіна. – Ужгород, 1963. – 76 с.; *Балковский П.* Война без флангов. Партизанско-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. – К., 1966. – 303 с.; *Супруненко М.* Борьба трудящих Украины против деникинщины. – К., 1979. – 287 с.; *Вовк Т.* Збройна боротьба трудящих Украины в тылу деникинской армії // *Укр. іст. журн.* – 1980. – №10. – С.66–75.

² *Шкуро А.* Записки белого партизана // *Белое дело. Добровольцы и партизаны.* – Москва, 1996. – С.222.

³ *Деникин А.* Очерки русской смуты. – Т.4, 5. Вооружённые силы Юга России. – Москва, 2005. – С.498; Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.5956. – Оп.1. – Д.391. – Л.3 об. – 4.

⁴ *Шкуро А.* Записки белого партизана. – С.223.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.116. – Арк.105.

⁶ Там само. – Оп.18. – Спр.63. – Арк.20.

⁷ Там само. – Оп.20. – Спр.39. – Арк.56, 61–62. Невдовзі виявилось, що навіть перейшовши на бік білогвардійських військ, Струк не позбувся звички до грабунків та єврейських погромів. «Найбільше зло – це отамани, що перейшли на наш бік, типу Струка, – писав А.Денікіну з цього приводу головнокомандувач військами Київської області ЗСПР генерал А.Драгомиров. – Це типовий розбійник, якому судилася, поза всяким сумнівом, шибениця. Приймати їх до нас і зберігати їх загони – це [означає] лише паплюжити нашу справу» (*Деникин А.* Очерки русской смуты. – Т.4, 5. – С.520). Водночас серед білогвардійців існували різні думки щодо моральної вартості повстанців. Так, один із керівників білогвардійської контррозвідки в Україні поручник М.Ціммерман вважав отамана Струка та його партизанів надійними й перевіреними борцями проти більшовизму (ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.2. – Д.724. – Л.28).

⁸ *Сергійчук В.* Погроми в Україні 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. – К., 1998. – С.479–488.

⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.18. – Спр.24. – Арк.3–4; КП(б)У за денікінщини (матеріали й документи) // *Летопись революции.* – 1930. – №1 (40). – С.222.

¹⁰ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф.39540. – Оп.1. – Д.35. – Л.93 об. – 94, 124–124 об.; *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С.533.

¹¹ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.4.

¹² Там же. – Ф.39660. – Оп.1. – Д.178. – Л.61.

¹³ *Палій-Сидорянський М.* «На рейді» // *Гуртуймося.* – 1931. – Ч.VIII. – С.27–30.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ України). – Ф.4592. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.7.

¹⁵ РГВА. – Ф.39660. – Оп.1. – Д.178. – Л.61; Там же. – Ф.39540. – Оп.1. – Д.25. – Л.202; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.39. – Арк.79.

¹⁶ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.1, 187.

¹⁷ Там же. – Л.1 об.

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.39. – Арк.78.

- ¹⁹ РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.1; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.18. – Спр.23. – Арк.12–12 зв.; Там само. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.235. – Арк.35; Гражданская война на Украине 1918–1920. Сб. документов и материалов: в 3-х т., 4-х кн. – Т.2: Борьба против денкинской и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.). – К., 1967. – С.334; *Габинский И. (Каляев)*. Воспоминания о повстанческом движении на Киевщине – Полтавщине // Летопись революции. – 1926. – №2 (17). – С.27.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.18. – Спр.40. – Арк.25 зв.
- ²¹ *Коваль И.* Борьба за власть в крестьянском уезде (Звенигородка, Киевской губернии в 1918–1920 гг.) // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Х., 1922. – С.643.
- ²² РГВА. – Ф.39667. – Оп.1. – Д.20. – Л.4.
- ²³ *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року. – С.90.
- ²⁴ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.131.
- ²⁵ Там же. – Д.41. – Л.16; Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.200 об.; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.39. – Арк.92, 194.
- ²⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.39. – Арк.194. Див. також: *Коваль Р.* Отама-ни гайдамацького краю. 33 біографії. – К., 1998. – С.259.
- ²⁷ Див. докладніше: *Ковальчук М.* Серед гасел та орієнтацій: з історії одного повстансько-го формування (жовтень–грудень 1919 р.) // Вісник Київського національного лінгвістично-го університету. Серія «Історія. Економіка. Філософія». – 2005. – Вип.10. – С.55–69.
- ²⁸ *Лисовик О., Огий Я., Матяш К.* Красный рейд (из истории красной партизанщины) // Летопись революции. – 1926. – №1(16). – С.144–145.
- ²⁹ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л. 77; Там же. – Д.43. – Л.15.
- ³⁰ ЦДАВОУ України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.210. – Арк.101.
- ³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.18. – Спр.5. – Арк.8.
- ³² РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.77; Там же. – Д.43. – Л.188.
- ³³ Там же. – Д.43. – Л.15; Там же. – Д.50. – Л.8 об. За даними більшовицького Зафронтового бюро ЦК КП(б)У, станом на 22 жовтня 1919 р. в загонах С.Коцура налічувалося до 5000 повстанців (ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.18. – Спр.40. – Арк.25 зв.).
- ³⁴ ЦДАВОУ України. – Ф.3172. – Оп.3. – Спр.43. – Арк.156 зв.
- ³⁵ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.77, 92; Там же. – Д.43. – Л.15.
- ³⁶ *Коваль И.* Борьба за власть в крестьянском уезде (Звенигородка, Киевской губернии в 1918–1920 гг.). – С.643; РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.15; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.18. – Спр.40. – Арк.25 зв.
- ³⁷ Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т.2. – С.735.
- ³⁸ РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.97.
- ³⁹ ЦДАВОУ України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.481а. – Арк.121–122; РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.92.
- ⁴⁰ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.185.
- ⁴¹ Там же. – Л.162.
- ⁴² Див.: Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.40–41.
- ⁴³ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.140.
- ⁴⁴ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.121; Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.50. – Л.29.
- ⁴⁵ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.152 об.
- ⁴⁶ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.203.
- ⁴⁷ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.119.
- ⁴⁸ Там же. – Л.201.
- ⁴⁹ Там же. – Л.100 об.
- ⁵⁰ Там же. – Д.6. – Л.146.
- ⁵¹ Там же. – Д.13. – Л.12.
- ⁵² Там же. – Д.6. – Л.97 об.
- ⁵³ Там же. – Л.98 об.; Там же. – Д.12. – Л.19; Там же. – Д.13. – Л.40, 85.
- ⁵⁴ Там же. – Д.13. – Л.101.
- ⁵⁵ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.178; Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.65.
- ⁵⁶ Там же. – Л.12.
- ⁵⁷ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.89, 91, 99.
- ⁵⁸ Там же. – Л.89, 91, 99.
- ⁵⁹ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.12. – Л.30.
- ⁶⁰ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.181.

- ⁶¹ Там же. – Л.188, 189, 191 об., 223, 225; Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.64, 66 об., 67.
- ⁶² Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.193.
- ⁶³ Там же. – Л.174–174 об.
- ⁶⁴ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.66.
- ⁶⁵ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.50. – Л.9–9 об.; Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.118; Там же. – Д.12. – Л.21, 58; Там же. – Д.13. – Л.18.
- ⁶⁶ Там же. – Д.12. – Л.21.
- ⁶⁷ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.50. – Л.5; Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.201; Там же. – Д.12. – Л.6.
- ⁶⁸ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.185, Л.186–187, 191; Там же. – Д.50. – Л.17 об.
- ⁶⁹ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.12. – Л.37–38.
- ⁷⁰ Там же. – Д.43. – Л.116; Там же. – Д.50. – Л.5 об.; Там же. – Д.6. – Л.201.
- ⁷¹ Там же. – Д.13. – Л.17.
- ⁷² Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.50. – Л.10 об., 14 об.; Там же. – Д.43. – Л.224 об.
- ⁷³ *Коваль И.* Борьба за власть в крестьянском уезде (Звенигородка, Киевской губернии в 1918–1920 гг.). – С.643.
- ⁷⁴ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.223.
- ⁷⁵ Там же. – Д.50. – Л.16.
- ⁷⁶ Там же. – Д.43. – Л.223.
- ⁷⁷ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.12. – Л.29; Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.223–223 об.; Там же. – Д.41. – Л.140.
- ⁷⁸ Там же. – Д.43. – Л.223 об.; Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.67 об.
- ⁷⁹ Там же. – Д.12. – Л.20.
- ⁸⁰ Там же. – Д.6. – Л.115; Там же. – Д.13. – Л.145.
- ⁸¹ ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.2. – Д.492. – Л.3, 14.
- ⁸² РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.152 об.
- ⁸³ Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т.2. – С.535–537.
- ⁸⁴ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.50. – Л.41.
- ⁸⁵ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.58–58 об.
- ⁸⁶ Там же. – Л.58–58 об.
- ⁸⁷ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.159.
- ⁸⁸ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.70–70 об.; Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.144; *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року. – С.276.
- ⁸⁹ РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.144.
- ⁹⁰ Там же. – Л.144.
- ⁹¹ Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.70–70 об.; Там же. – Ф.40238. – Оп.1. – Д.45. – Л.40.
- ⁹² Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.70 об.
- ⁹³ *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). – К., 2001. – С.129; ЦДАВОУ України. – Ф.3275. – Оп.1. – Спр.5а. – Арк.58 зв.; РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.65 об.; Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.175 об. – 176.
- ⁹⁴ РГВА. – Л.173.
- ⁹⁵ Там же. – Л.175; *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). – С.228.
- ⁹⁶ РГВА. – Л.167, 175 об. – 176.
- ⁹⁷ Там же. – Л.166 об.; Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.65.
- ⁹⁸ Там же. – Д.6. – Л.69.
- ⁹⁹ Там же. – Л.162.
- ¹⁰⁰ Там же. – Л.160–160 об.
- ¹⁰¹ Там же. – Л.173 об.
- ¹⁰² Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т.2. – С.553–554, 563.
- ¹⁰³ *Клавинг В.* Гражданская война в России: белые армии. – Москва; Санкт-Петербург, 2003. – С.139; ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.2. – Д.492. – Л.21.
- ¹⁰⁴ РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.22 – 22 об.
- ¹⁰⁵ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.205 – 205 об.; Там же. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.49 – 49 об.
- ¹⁰⁶ ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.2. – Д.492. – Л.16.

- ¹⁰⁷ РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.21.
- ¹⁰⁸ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч.2. – С.6.
- ¹⁰⁹ РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.71 об. Водночас у зведенні білогвардійської розвідки від 17 грудня вказувалося, що загін В.Чучупаки налічує 600 бійців (у тому числі 200 озброєних) при 1 гарматі, 18 кулеметах, а загін С.Коцура – 600 озброєних повстанців при 8 легких гарматах, 32 кулеметах (Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.168).
- ¹¹⁰ Там же. – Д.43. – Л.168.
- ¹¹¹ Там же. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.153 – 153 об., 155.
- ¹¹² Там же. – Л.152.
- ¹¹³ Шляховий М. Записки повстанця. – К., 1999. – С.20; ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.210. – Арк.101.
- ¹¹⁴ Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії війська Української Народної Республіки. – Т.І: Рік 1919. – Нью-Йорк, 1971. – С.229–232; Столыпін А. Записки драгунського офіцера (1917–1920 гг.). – Санкт-Петербург, 1992. – С.93–94; Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). – К., 2007. – С.245.
- ¹¹⁵ РГВА. – Ф.39668. – Оп.1. – Д.6. – Л.45.
- ¹¹⁶ Див. наприклад: Корсак В. Великий исход // Белое дело. – Т.10. Бредовский поход. – Москва, 2003. – С.13–57.
- ¹¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.3504. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.40.
- ¹¹⁸ ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.2. – Д.492. – Л.22.
- ¹¹⁹ Там же. – Л.31; Дикий А. Из истории партизанской борьбы на Черкащине (Воспоминания о 1919 годе) // Летопись революции. – 1927. – №2 (23). – С.102–103.
- ¹²⁰ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – С.138.

On the base of the unknown archival documents and memoirs of contemporaries the author investigates the expanding of insurrectional movement in the Kyiv's region against the white troops of general A.Denikin in 1919–1920, reconstructs course of the operation activity of the insurgent detachments and determines their political trend.

С.В.Кульчицький*

КОЛИ І ЯК ВІДБУЛОСЯ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ З УРСР

Автор твердить, що пакт Ріббентропа–Молотова передував приєднанню Західної України до СРСР, але не став безпосередньою причиною возз'єднання земель українського народу. У 1941 р. німецько-радянські договори щодо Польщі були визнані такими, що втратили силу. Право українського народу на возз'єднання своїх земель було визнане керівниками трьох держав антигітлерівської коаліції, які виступали від імені Об'єднаних Націй.

17 вересня 1939 р. Червона армія перетнула радянсько-польський кордон і розпочала «визвольний похід». Сталінський уряд приступив до реалізації пакту Ріббентропа–Молотова. Цей пакт є швидше живим, ніж мертвим навіть тепер. Аж до червня 1997 р. Румунія висувала територіальні претензії до України, пов'язані з анексією Радянським Союзом Бессарабії і Північної Буковини. Із заяви президента Румунії Траяна Басеску, яку він зробив у травні 2009 р., випливає, що румунсько-молдовський кордон не є державним¹. Цим ставиться під сумнів існування Молдови.

Коли мова заходить про возз'єднання українських земель в єдиній державі – Українській РСР, історики поєднують два протилежні за змістом твердження: по-перше, з правового погляду возз'єднання було наслідком злочинної змови двох

* Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАНУ.